

महेश वि. जाधव

सहायक प्राध्यापक (CHB)

भगवान बाबा कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, लोणार

सारांश-भारतातील डिजिटल पेमेंट प्रणालींच्या, विशेषतः युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेसच्या (UPI) जलद वाढीमुळे, लहान व्यवसायांच्या कार्यपद्धतीत मोठे बदल झाले आहेत. २०१६ मध्ये सुरु झाल्यापासून, UPI त्याच्या साधेपणामुळे, रिअल-टाइम प्रक्रियेमुळे आणि क्रिफायतशीरपणामुळे व्यवहाराचे एक प्रमुख माध्यम म्हणून उदयास आले आहे. हा शोधनिबंध भारतातील लहान व्यवसायांवर UPI च्या प्रभावाचे परीक्षण करतो, ज्यामध्ये आर्थिक कामगिरी, कार्यात्मक कार्यक्षमता, ग्राहक प्रतिबद्धता आणि आर्थिक समावेश यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. शैक्षणिक अभ्यास, अहवाल आणि केस विश्लेषणांमधून मिळालेल्या दुय्यम माहितीचा वापर करून, हा अभ्यास UPI स्वीकारण्याशी संबंधित संधी आणि आव्हाने दोन्ही ओळखतो. निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की UPI ने व्यवसायाच्या वाढीस लक्षणीय चालना दिली आहे, रोख रकमेवरील अवलंबित्व कमी केले आहे, पारदर्शकता सुधारली आहे आणि बाजारपेठेचा विस्तार केला आहे. तथापि, डिजिटल साक्षरता, सायबरसुरक्षेचे धोके आणि पायाभूत सुविधांच्या मर्यादा यांसारख्या समस्या त्याच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यास अडथळा आणत आहेत. डिजिटल परिसंस्था मजबूत करण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी धोरणात्मक शिफारसी देऊन हा शोधनिबंध समाप्त होतो.

मुख्य शब्द: यूपीआय, डिजिटल पेमेंट, छोटे व्यवसाय, आर्थिक समावेशन, भारत, एमएसएमई

१. प्रस्तावना

गेल्या दशकात भारताच्या पेमेंट प्रणालीमध्ये एक उल्लेखनीय परिवर्तन झाले आहे. नॅशनल पेमेंट्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCI) द्वारे युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) सादर करणे, हे आर्थिक व्यवहारांच्या डिजिटलीकरणाला एक महत्त्वाचा टप्पा ठरले. यूपीआयमुळे मोबाईल उपकरणांचा वापर करून त्वरित, सुरक्षित आणि आंतरकार्यक्षम व्यवहार करणे शक्य होते, ज्यामुळे प्रत्यक्ष रोख रक्कम किंवा पारंपरिक बँकिंग प्रक्रियांची गरज नाहीशी होते.

छोटे व्यवसाय, विशेषतः सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSMEs), हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहेत. हे उद्योग रोजगार निर्मिती आणि जीडीपीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. तथापि, ते पारंपरिकरित्या रोख-प्रधान वातावरणात कार्यरत आहेत, ज्यामुळे पारदर्शकता आणि औपचारिक वित्तीय सेवांची उपलब्धता मर्यादित झाली आहे.

यूपीआयच्या वाढत्या वापरामुळे छोट्या व्यवसायांना त्यांचे कामकाज आधुनिक करण्याची, कार्यक्षमता वाढवण्याची आणि औपचारिक अर्थव्यवस्थेत समाकलित होण्याची संधी मिळाली आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की यूपीआयने भारतातील डिजिटल पेमेंटमध्ये क्रांती घडवून आणली आहे आणि आर्थिक विकास व आर्थिक समावेशनामध्ये योगदान दिले आहे.

या शोधनिबंधाचा उद्देश, यूपीआयचे फायदे, आव्हाने आणि आर्थिक विकासावरील त्याचे एकूण परिणाम यांचा अभ्यास करून, भारतातील लहान व्यवसायांवर होणाऱ्या त्याच्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे आहे.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे

- भारतातील लहान व्यवसायांमध्ये UPI च्या स्वीकाराची (अवलंबनाची) तपासणी करणे.
- व्यवसायाची कामगिरी आणि कार्यक्षमता यांवर UPI च्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
- आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion) वाढवण्यात UPI च्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- UPI स्वीकारताना लहान व्यवसायांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांची ओळख पटवणे.
- डिजिटल पेमेंटचा स्वीकार वाढवण्यासाठी सूचना सादर करणे.

३. संशोधन पद्धती

हा अभ्यास दुय्यम माहितीवर (Secondary Data) आधारित आहे; ही माहिती संशोधन पेपर्स, नियतकालिके, सरकारी अहवाल आणि विश्वसनीय ऑनलाइन स्रोतांकडून संकलित करण्यात आली आहे. या माहितीचा अर्थ लावण्यासाठी विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. UPI च्या प्रभावाची सर्वसमावेशक समज देण्यासाठी, या संशोधनामध्ये भारतातील शहरी, निम-शहरी आणि ग्रामीण भागांत आयोजित केलेल्या 'केस स्टडीज' (अभ्यास प्रकरणे), सर्वेक्षणे आणि अनुभवजन्य विश्लेषणांतून प्राप्त निष्कर्षांचा समावेश करण्यात आला आहे.

4. भारतात UPI ची वाढ -सुरुवात झाल्यापासून, UPI ने व्यवहारांचे प्रमाण आणि त्यांचे एकूण मूल्य या दोन्ही बाबतीत प्रचंड (घातांकी) वाढ अनुभवली आहे. ही भारतातील सर्वाधिक वापरली जाणारी डिजिटल पेमेंट प्रणाली बनली असून, एकूण डिजिटल व्यवहारांमध्ये तिचा वाटा लक्षणीय आहे.

UPI च्या यशाचे श्रेय तिच्या खालील प्रमुख वैशिष्ट्यांना दिले जाऊ शकते:

- तत्काळ आणि 'रिअल-टाइम' (प्रत्यक्ष वेळेत होणारे) व्यवहार
 - विविध बँकांमध्ये परस्पर-सुसंगतता (Interoperability)
 - व्यवहाराचा खर्च शून्य किंवा अत्यंत नगण्य असणे
 - वापरकर्त्यांसाठी अत्यंत सोपा (User-friendly) मोबाइल इंटरफेस
- स्मार्टफोन्स आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीची सर्वत्र उपलब्धता यामुळे लहान व्यवसायांमध्ये UPI च्या स्वीकाराचा वेग आणखी वाढला आहे.

५. लहान व्यवसायांवर यूपीआयचा प्रभाव

५.१ वाढलेला आर्थिक समावेश

लहान व्यवसायांना औपचारिक वित्तीय प्रणालीमध्ये आणण्यात यूपीआयने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. अनेक सूक्ष्म-उद्योग जे पूर्वी बँक खात्यांशिवाय कार्यरत होते, ते आता डिजिटल परिसंस्थेमध्ये समाविष्ट झाले आहेत. संशोधनातून असे दिसून आले आहे की, यूपीआयने लहान व्यवसायांना बँकिंग आणि वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देऊन आर्थिक समावेश लक्षणीयरीत्या वाढवला आहे.

या समावेशामुळे व्यवसायांना पुढील गोष्टी करणे शक्य झाले आहे:

- पतपुरवठा सुविधा मिळवणे
- डिजिटल व्यवहारांची नोंद ठेवणे
- औपचारिक आर्थिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होणे

५.२ सुधारित रोख प्रवाह व्यवस्थापन- यूपीआयचा एक प्रमुख फायदा म्हणजे व्यवहारांची त्वरित पूर्तता, ज्यामुळे लहान व्यवसायांसाठी तरलता सुधारते. पारंपरिक पेमेंट पद्धतींच्या विपरीत, यूपीआयमुळे पेमेंट मिळण्यास होणारा विलंब टाळता येतो.

अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, यूपीआयचा अवलंब केल्यामुळे रोख प्रवाह व्यवस्थापनात सुधारणा झाली आहे आणि रोख व्यवहारांवरील अवलंबित्व कमी झाले आहे.

यामुळे व्यवसायांना मदत झाली आहे:

- खेळत्या भांडवलाचे कार्यक्षमतेने व्यवस्थापन करण्यास
- रोख रकमेच्या चोरीचा धोका कमी करण्यास
- अचूक आर्थिक नोंदी ठेवण्यास

५.३ ग्राहक वर्गाचा विस्तार

UPI मुळे व्यवसायांना अधिक व्यापक ग्राहक वर्गाकडून पेमेंट स्वीकारणे शक्य होते, ज्यामध्ये कॅशलेस व्यवहारांना प्राधान्य देणाऱ्या ग्राहकांचाही समावेश आहे. यामुळे ग्राहकांची सोय आणि समाधान वाढले आहे.

संशोधनातून असे दिसून आले आहे की डिजिटल पेमेंटमुळे लहान व्यवसायांसाठी बाजारपेठेची पोहोच आणि ग्राहक वर्ग वाढला आहे. याव्यतिरिक्त, QR कोडच्या वापरामुळे व्यवहार अधिक सुलभ झाले आहेत, विशेषतः रस्त्यावरील विक्रेते आणि लहान किरकोळ विक्रेत्यांसाठी.

५.४ वाढलेली कार्यान्वयन कार्यक्षमता-UPI ने रोख रक्कम हाताळण्यात लागणारा वेळ आणि श्रम कमी करून व्यावसायिक कामकाज सुव्यवस्थित केले आहे. तसेच, यामुळे मॅन्युअल अकाउंटिंगशी संबंधित चुका कमी होतात.

व्यवसायांना खालील फायदे मिळतात: • व्यवहारांचा स्वयंचलित मागोवा • प्रशासकीय खर्चात घट • जलद पेमेंट प्रक्रिया

अभ्यासातून हे सिद्ध झाले आहे की UPI मुळे लहान उद्योगांमध्ये कार्यक्षमता आणि कार्यान्वयन कामगिरी सुधारते.

५.५ वाढलेली पारदर्शकता आणि औपचारिकता- डिजिटल पेमेंटमुळे व्यवहारांची नोंद तयार होते, ज्यामुळे पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाला प्रोत्साहन मिळते. यामुळे करचुक्केगिरी कमी होण्यास मदत होते आणि व्यवसायांना औपचारिक अर्थव्यवस्थेत काम करण्यास प्रोत्साहन मिळते. UPI ने लहान व्यवसायांच्या औपचारिकीकरणात आणि आर्थिक पारदर्शकतेत सुधारणा करण्यास हातभार लावला आहे.

५.६ व्यवसायाची वाढ आणि नफाक्षमता-UPI च्या वापरामुळे विक्री वाढून आणि कार्यक्षमता सुधारून व्यवसायाच्या वाढीवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. अलीकडील निष्कर्षानुसार, डिजिटल वापरामुळे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या (MSMEs) मोठ्या प्रमाणातील व्यवसायांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे.

UPI मुळे हे साध्य होते:

- जलद व्यवहार, ज्यामुळे उलाढाल वाढते
- ग्राहकांना टिकवून ठेवण्याची उत्तम क्षमता
- सुधारित स्पर्धात्मकता

६. लहान व्यवसायांसमोरील आव्हाने

त्याचे फायदे असूनही, UPI चा स्वीकार आव्हानांशिवाय नाही.

६.१ डिजिटल साक्षरतेच्या समस्या- अनेक लहान व्यवसाय मालकांकडे डिजिटल पेमेंट प्रणाली प्रभावीपणे वापरण्यासाठी आवश्यक कौशल्यांचा अभाव असतो. यामुळे, विशेषतः ग्रामीण भागात, त्याचा स्वीकार मर्यादित होतो.

६.२ इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीच्या समस्या- काही विशिष्ट प्रदेशांमधील खराब इंटरनेट पायाभूत सुविधांमुळे UPI व्यवहारांच्या विश्वासाहतेवर परिणाम होतो.

६.३ सुरक्षेच्या चिंता- सायबरसुरक्षेचे धोके आणि फसवणुकीचे धोके वापरकर्त्यांसाठी चिंतेचा विषय आहेत. व्यापक स्वीकारासाठी डिजिटल प्रणालींवरील विश्वास महत्त्वाचा आहे.

६.४ नियामक आणि कर आकारणीच्या समस्या - काही लहान व्यापारी कर अनुपालन आणि नियामक छाननीच्या चिंतेमुळे UPI स्वीकारण्यास संकोच करतात, ज्यामुळे त्यांचा आर्थिक भार वाढू शकतो.

६.५ तंत्रज्ञानावरील अवलंबित्व - तांत्रिक बिघाड, सर्व्हर डाउनटाइम आणि ॲपमधील त्रुटींमुळे व्यवसायाच्या कामकाजात व्यत्यय येऊ शकतो.

७. तुलनात्मक विश्लेषण: शहरी विरुद्ध ग्रामीण परिणाम

पैलू	शहरी क्षेत्रे	ग्रामीण क्षेत्रे
स्वीकृती दर	उच्च	मध्यम
पायाभूत सुविधा	सुविकसित	मर्यादित
डिजिटल साक्षरता	उच्च	कमी
आव्हाने	सुरक्षेची चिंता	कनेक्टिव्हिटीच्या समस्या

अभ्यासातून असे दिसून येते की, शहरी व्यवसायांना अधिक लवकर फायदा होतो, तर ग्रामीण व्यवसायांना पायाभूत सुविधा आणि शैक्षणिक अडथळांचा सामना करावा लागतो.

८. धोरणात्मक परिणाम आणि शिफारसी- लघु उद्योगांसाठी UPI चे फायदे जास्तीत जास्त मिळवण्यासाठी, खालील उपाययोजनांची शिफारस केली आहे:

१. डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम-सरकारी आणि खाजगी संस्थांनी लघु उद्योग मालकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत.

२. पायाभूत सुविधांचा विकास-ग्रामीण आणि निमशहरी भागांमध्ये इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी सुधारावी.

३. सायबर सुरक्षा उपाय-वापरकर्त्यांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यासाठी सुरक्षा प्रणाली मजबूत करावी.

४. डिजिटल स्वीकृतीसाठी प्रोत्साहन-डिजिटल पेमेंटला प्रोत्साहन देण्यासाठी सबसिडी किंवा कर सवलती द्याव्यात.

५. सुलभ नियामक चौकट-लहान व्यापाऱ्यांमधील भीती कमी करण्यासाठी कर आकारणी धोरणांमध्ये स्पष्टता सुनिश्चित करणे.

९. निष्कर्ष-युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) भारताच्या डिजिटल अर्थव्यवस्थेत एक परिवर्तनकारी शक्ती म्हणून उदयास आला आहे, ज्याचा लहान व्यवसायांवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. यामुळे आर्थिक समावेशकता सुधारली आहे, कार्यात्मक कार्यक्षमता वाढली आहे, पारदर्शकता वाढली आहे आणि व्यवसायाच्या वाढीस चालना मिळाली आहे. तथापि, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत अवलंब सुनिश्चित करण्यासाठी डिजिटल निरक्षरता, पायाभूत सुविधांमधील तफावत आणि सुरक्षेच्या चिंता यांसारख्या आव्हानांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे. योग्य धोरणात्मक पाठिंबा आणि तांत्रिक प्रगतीसह, UPI मध्ये लहान व्यवसायांना अधिक सक्षम करण्याची आणि भारताच्या आर्थिक विकासात योगदान देण्याची क्षमता आहे.

संदर्भ

1. NPCI चे UPI व्यवहारांवरील अहवाल
2. ResearchGate (2025) – UPI चा स्वीकार आणि आर्थिक परिणाम
3. SSRN वरील UPI आणि लघु उद्योगांविषयीचे शोधनिबंध
4. IJPREMS (2025) – डिजिटल पेमेंट प्रणालींचे परिणाम
5. IMF आणि डिजिटल पेमेंट्सवरील आर्थिक अहवाल
6. दुय्यम नियतकालिक लेख आणि केस स्टडीज